

תוכן העניינים

ט	דבר המחבר
יא	הקדמה למהדורה העברית
יג	הנפשות הפועלות
1	הקדמה

חלק ראשון: לפני המלחמה

7	פרק 1: שמרקה – לב החבורה
14	פרק 2: עיר הספר

חלק שני: תחת הכיבוש הגרמני

27	פרק 3: המתקפה הראשונה
35	פרק 4: אינטלקטואלים בתופת
45	פרק 5: מקלט לספרים ולאנשים
56	פנינה שניצלה: הפנקס מהקלויז של הגאון מווילנה
59	פרק 6: שותפים לפשע או מושיעים
64	פרק 7: הנאצי, הטרובודור והמורה
72	פרק 8: פונאר לספרים
80	פרק 9: בריגדת הנייר
87	פרק 10: אמנות הברחת הספרים
98	פנינה שניצלה: יומנו של הרצל
101	פרק 11: הספר והסיף
110	פרק 12: אוצרים וחוקרים בכפייה

119	פרק 13: מהגטו אל היער
130	פרק 14: מוות באסטוניה
137	פרק 15: נס ממוסקבה

חלק שלישי: אחרי המלחמה

145	פרק 16: מתחת לאדמה
154	פרק 17: מוזיאון יחיד במינו
164	פנינה שניצלה: מכתבי שלום עליכם
167	פרק 18: המאבק להישרדות תחת השלטון הסובייטי
176	פרק 19: דמעות בניו יורק
183	פרק 20: ההחלטה לעזוב
190	פרק 21: בפעם השנייה, אמנות הברחת הספרים
196	פרק 22: בחירתה של רחל
203	פרק 23: התגלית בגרמניה
212	פרק 24: משימות פרידה
218	פנינה שניצלה: הפרוטומה של טולסטוי ורוסים אחרים
221	פרק 25: נדודים – פולין ופראג
228	פרק 26: פריז
237	פרק 27: השיבה מאופנבך, או נבואתו של קלמנוביץ'

חלק רביעי: מהרס לגאולה

249	פרק 28: הדרך לחיסול
256	פרק 29: החיים שאחרי
261	פרק 30: ארבעים שנה במדבר
266	פרק 31: זרעי חיטה
275	תודות
279	ביבליוגרפיה
297	מפתח שמות ומקומות

הקדמה

וילנה הכבושה על ידי הנאצים. יולי 1943.

המשורר שמרקה קצ'רגינסקי יוצא מעבודתו כדי לשוב אל הגטו. הוא עובד בכפייה בצוות של מיון ספרים, כתבי יד ויצירות אמנות. חלקם נשלח לגרמניה. היתר מגיע למשרפות ולבתי חרושת לנייר. הוא עובד ב"אשוויץ של התרבות היהודית", אחראי לבחירת הספרים שיוגלו ואלה שיושמדו.

יחסית לעבודות אחרות שמבצעים עובדי כפייה ברחבי אירופה הכבושה בידי הנאצים, מצבו טוב: הוא לא חופר ביצורים להרחקת הצבא האדום, לא עוסק בפינוי מוקשים ולא גורר גופות מתאי גזים למשרפות. ואף על פי כן היה זה יום עמל קשה באולם האפור של ספריית אוניברסיטת וילנה, המלא בספרים עד התקרה. מפקד הצוות הגרמני, אלברט שפון־קט ממטה מבצע רוזנברג, תפס הבוקר את שמרקה ועובדים אחדים נוספים בקריאת שיר מתוך אחד הספרים. שפורקט, סוחר בקר במקצועו האזרחי, פרץ בצרחות. הוורידים על צווארו רטטו. הוא נופף על העובדים באגרופו והשליך את הספר לצד האחר של האולם.

"גנבים, רמאים, לזה אתם קוראים עבודה? כאן זה לא קייטנה!" הוא הזהיר אותם שאם זה יקרה שוב, יהיו לכך השלכות חמורות. הדלת נטרקה אחריו. העובדים עבדו בעצבנות כל אחר הצהריים. סוחר הבקר התייחס אליהם ואל הספרים כאל בהמות – הוא ינצל אותם עד שתגיע שעת השחיטה. אם שפורקט ילשין עליהם לגסטפו, זה הסוף שלהם.

עמיתתו ואהובתו של שמרקה, רחל קרינסקי, מורה בתיכון, בעלת עיניים חומות כהות, ניגשה אליו.

"אתה בכל זאת מתכוון לקחת היום?"

שמרקה השיב בהתלהבותו האופיינית: "כמובן. המטורף הזה עלול להחליט בכל רגע לשלוח הכול, או לזרוק הכול כפסולת נייר. האוצרות האלה נועדו לעתיד שלנו. אולי לא לנו, אבל לאלה שיחיו אחרינו".

שמרקה עטף את גופו במעיל עתיק רקום של ספר תורה. אחרי שנארז היטב, דחף בתוך חגורתו החדשה ארבעה ספרים קטנים – יצירות עתיקות ונדירות שראו אור בוונציה, בסלוניקי, באמסטרדם ובקרקוב. מעיל קטן אחר של ספר תורה עטף

אותו כחיתול. הוא רכס את חגורתו ולבש את חולצתו ואת מעילו. הוא היה מוכן לצאת אל שער הגטו.

שמרקה עשה זאת פעמים רבות לפני כן, תמיד בתחושה מעורבת של החלטיות, התרגשות ופחד. הוא ידע את הסיכונים. אם ייתפס, רוב הסיכויים שיוצא להורג באופן מִיָּדִי – כמו ידידתו, הזמרת לֹבֶה לוויצקי, שנתפסה בניסיון להעביר על גופה שקית שעועית. לכל הפחות, יקבל מאיש הס"ס 25 מלקות באלה או בשוט. האירוניה במצבו לא חמקה מעיניו של שמרקה. דווקא הוא, חבר לשעבר במפלגה הקומוניסטית ואתאיסט ותיק ועקבי, שלא הלך לבית כנסת משחר ילדותו, עומד לסכן את חייו למען תשמישי קדושה.

תור העובדים השבים מעבודתם היה יוצא דופן באורכו והתפתל סביב שני בלוקים של בניינים לפני שער הגטו. שמועה עברה מראש התור אל סופו. אוברשארפירר ס"ס ברונו קיטל בדק את האנשים בשער באופן אישי. קיטל – צעיר, גבוה, כהה ונאה – היה מוזיקאי מקצועי ורוצח בדם קר. לפעמים היה נכנס לגטו כדי לירות באנשים להנאתו. הוא היה עוצר אדם ברחוב, מציע לו סיגריה ושואל: "רוצה אש?" כשהאדם הנהן, הוא היה שולף אקדח ויורה בראשו.

בנוכחותו של קיטל, השומרים הליטאים ואנשי משטרת הגטו היהודית היו יסודיים יותר מדרך כלל. את צרחות האסירים שהוכו מפני שהסתירו מזון היה אפשר לשמוע מהרחוב האחר. העובדים מסביב לשמרקה דחפו ידיים לתוך בגדיהם. תפוחי אדמה, לחם, ירקות ופיסות עץ להסקה התגוללו ברחוב. הם התלחשו למראה שמרקה, שגופו הנפוח בלט לעיני כול. על רקע הגופים המורעבים והמשועבדים, גופו החסון באופן בלתי מוסבר לא יכול היה שלא למשוך תשומת לב בשעה שהתקדם לעבר נקודת הבדיקה.

"זרוק את זה. זרוק את זה!"

אבל שמרקה לא היה מוכן לפרוק את המשא. הוא ידע שזה לא יעזור לו. גם אם ישאיר את ספרי הקודש ואת מעילי ספרי התורה ברחוב, הגרמנים יגיעו דרכם לקבוצה שלו. בניגוד לתפוחי אדמה, לספרים יש אקס ליבריס. קיטל יכול היה להחליט להוציא להורג את הצוות כולו – גם את רחל ואת חברו הקרוב ביותר של שמרקה, עמיתו המשורר אברהם סוצקבר. לפיכך, שמרקה לקח את הסיכון וניסה להתכונן למכות הצפויות.

הכול פשפשו בכיסים וחיפשו בהם מטבעות או ניירות שעלולים לעורר את זעמו של קיטל. שמרקה החל לרעוד. התור התארך וחסם את התנועה ברחוב וּוּוּאֵלְנָה, אחד הרחובות המסחריים המרכזיים בוויילנה. הולכי רגל לא יהודים התגודדו בצד האחר של הרחוב כדי לראות את ההצגה, וחלקם התכבדו במוצרים המוכרים שהושלכו.

פתאום נשמעו קולות בתוך ההמון: "הוא נכנס לגטו!"
 "בואו. יותר מהר!"

קיטל, שכנראה התעייף מלפקח על חיפושי גוף חוזרים ונשנים, החליט לשוטט בנחלתו. התור הסתער קדימה. השומרים, שהופתעו וחשו הקלה בעקבות עזיבתו של קיטל, פנו לראות לאן מועדות פניו ולא ניסו לעצור את ההמון המתפרץ. בשעה שעבר בשער, עם הספרים הצמודים לגופו, שמע שמרקה קולות קנאה שקראו בכיוון שלו:

"יש כאלה שיש להם מזל!"

"ואני השארתי את תפוחי האדמה שלי ברחוב!"

לא היה להם מושג שהוא לא העביר מזון.

לקצב מגפיו הנוקשים על אבני רחוב רודניצקה שבגטו, החל שמרקה לשיר שיר שכתב למועדון הנוער של הגטו:

פִּי צְעִיר, צְעִיר	יונג איז יעדער, יעדער,
כָּל אִישׁ אֲשֶׁר הוֹלֵם עוֹד –	יעדער ווער עס וויל נאָר,
גִּיל אָדָם אֵין לוֹ מִמֶּשׁ:	יאָרן האָבן קיין באַטייט!
גַּם זָקֵן, זָקֵן יְכוּל יְכוּל קָדָם עוֹד	אַלטע קענען, קענען,
יּוֹם מְחַר חֶפְשִׁי חֲדָשׁ!	קענען אויך זײַן קינדער
	פֿון אַ נײַער, פֿרײַער צײַט!

בבונקר הסודי, במעמקי הגטו – מערה בעלת רצפת אבן שנחפרה באדמה הלחה – עמדו מכולות מתכת מלאות בספרים, כתבי יד, מסמכים, חפצי תיאטרון ותשמישי קדושה. מאוחר יותר באותו לילה הוסיף שמרקה את אוצרותיו למאגר הנואש הזה. לפני שחתם בחזרה את הדלת הסודית לחדר האוצר, נפרד לשלום ממעילי התורה ומן הספרים העתיקים הנדירים ברוך ובאהבה, כאילו היו ילדיו. ושמרקה, משורר כהרגלו, חשב לעצמו: "ההווה שלנו אפל כמו הבונקר הזה, אבל אוצרות התרבות קורנים בהבטחה של עתיד מזהיר".²

1 תרגם מיידיש אברהם לוינסון.

2 קצ'רגינסקי 1952: 53–58; קרינסקי 1955: 131.

אבל אם בשער היו גרמנים, כגון מרטין וייס, ראש מערך האבטחה בגטו; פרנץ מורר, סגן הגביטסקומיסר לענייני יהודים; או מפקד גדוד ס"ס ברונו קיטל, לא היה אפשר לנחש את ההשלכות. הגרמנים היכו ללא רחם אסירים שנתפסו עם כל סוג של מוצרים מוברחים. מורר הופיע לעתים קרובות כדי לערוך בדיקות פתע. אם מצא עובד או עובדת שהסתירו לחם או כסף מתחת למעיל, הוא הפשיט אותם מבגדיהם, הצליף בהם וזרק אותם לכלא. אם מורר שלח את העבריין לכלא של הגטו, לרוב הוא היה יוצא משם בחיים. אם הוא שלח אותו לכלא לוקישקי, התחנה הבאה שלו הייתה פונאר.⁴

"מי בשער?" הייתה שאלה של חיים ומוות.

בעודם צועדים חזרה מרחוב ויוולסקי 18 היו עובדי הכפייה שואלים צוותי עבודה אחרים, שיצאו זה עתה מהגטו למשמרת לילה, על המצב בשער. אם בשער היו גרמנים, לבריגדת הנייר היו כמה אפשרויות: הם יכלו להסתובב סביב כל מיני בניינים, כדי להרוויח זמן עד שהגרמנים יעזבו. או להשאיר את החומרים, לפחות באופן זמני, אצל יהודים שהתגוררו במגורי העובדים של "קייזיס", לא הרחק מייִוואָ. אבל היו מקרים שבהם הקבוצה הגיעה קרוב מדי לשער, כך שהיה מאוחר מדי להסתובב מבלי להיתפס, ולא הייתה ברירה אלא לעבור את הבדיקה על ידי הגרמנים.⁵

החוצפה של שמרקה הייתה עוצרת נשימה. פעם אחת הוא סחב אל השער כרך תלמוד ענק ומרוט באור יום, והסביר לשומר הגרמני החמוש: "המפקד שלי, שפורקט, פקד עלי להביא את הספר לגטו ולכרוך אותו מחדש בכריכיה של ספריית הגטו". איש הגסטפו לא יכול היה לדמיין שהיהודי הנמוך הזה יבדה שקר כה גס שעלול לעלות לו בחייו, והוא נתן לשמרקה לעבור.⁶

למבריחי הספרים היה לפעמים סתם מזל. בכיסה של רחל קרינסקי גילה מורר גביע יין מכסף, וכולם היו בטוחים שסופה הגיע. אבל היא אמרה למורר שהביאה את גביע הכסף כמתנה אישית בשבילו, והוסיפה זוג כפפות עור יקרות לאשתו. באופן בלתי מוסבר קיבל סגן גביטסקומיסר את הסיפור, או לפחות את השוחד, ונתן לה להיכנס ללא פגע.⁷

ליצירתיות של סוצקבר בהברחת ספרים לא היה גבול. פעם אחת קיבל משפורקט אישור בכתב לקחת לגטו כמה צרורות של נייר משומש כדי להסיק את התנור בביתו. הוא הציג את המסמך לשומרים בשער, לצד צרורות הנייר המשומש

4 קורצ'אק 1965: 82-83.

5 פופקו 1947: 217-219; קצ'רגינסקי 1952: 53-57.

6 קרינסקי 1955: 130-131.

7 תשובות לשאלותיה של נכדתה אלכסנדרה וול, קופסה 1, אוסף אברהם מלזין.

בידיו. "הנייר המשומש" הכיל מכתבים וכתבי יד מאת טולסטוי, גורקי, שלום עליכם וביאליק, ציורים של שאגאל וכתב יד יחיד במינו מאת הגאון מווילנה. במקרה אחר הוא הצליח להבריה בתחתית של משאית, בעזרתם של כמה חברים מקושרים היטב, פסלים מאת מארק אנטוקולסקי ואיליה גינצבורג וציורים של איליה רפין ויצחק לויתן.⁸

לא כל הסיפורים נגמרו בסוף טוב: במקרים אחדים הוכו שמרקה ואחרים בשער, הן על ידי גרמנים והן על ידי שוטרים יהודים שקיבלו פקודות "להקשיח" את הבדיקות שלהם. אבל אף אחד מהם לא נשלח לפונאר. היה להם מזל.⁹ למרות הסיכונים, על פי זיכרונותיה של רחל קרינסקי, כמעט כל חברי בריגדת הנייר השתתפו בהברחות – כולל רבים מעובדי השינוע ב"בריגדה הטכנית", אלה שייצרו את הארגונים ואת הקרטונים וארו והעמיסו אותם. לאחד העובדים הטכניים היה ארגז כלי עבודה עם תחתית כפולה, שבתוכה העביר ספרים וניירות מתחת לפטיש, למפתח הברגים ולפלייר.¹⁰

זליג קלמנוביץ' שינה את דעתו והצטרף למבצע. הוא ידע שכל עוד המכסה היא שלושים אחוז משלוחים לגרמניה, פריטים יקרי ערך רבים יושמדו אם לא יוברחו. הוא ראה בפעילות הקבוצה מעין הצהרה רוחנית, צורה של התנגדות מוסרית, ובדרך את מבריחי הספרים כרב וצדיק: "העובדים מצילים מן ההפכה עד כמה שידם מגעת. תבוא עליהם ברכה שמסכנים את נפשם. יחסו בצל כנפי השכינה, ויחוס עליהם אל עליון, ועל כל הגניזה שלנו. ירחם את שארית הפליטה, ויזכה אותנו לראות בה אות הטמון בשלום".¹¹

לימים נזכר שמרקה: "תושבי הגטו הסתכלו עלינו כעל משוגעים. הם הבריחו לגטו מזון – בבגדיהם ובנעליהם. אנחנו הברחנו ספרים, פיסות נייר, לעתים ספר תורה או מזוזות". אחדים מחברי בריגדת הנייר ניצבו לפני דילמה מוסרית אמיתית: האם להבריח ספרים או מזון למשפחתם? היו אסירים שביקרו את הבריגדה על עיסוקה בגורלם של ניירות בימי משבר של חיים ומוות. אבל קלמנוביץ' השיב להם בנחרצות שלספרים אין תחליף; "הם לא גדלים על עצים".¹²

8 סוצקבר 1946: 111–112; סוצקבר 2016: 146–147.

9 קלמנוביץ' 1977: 94 (9 בדצמבר 1942), 110 (9 ביולי 1943), 112 (13 ביולי 1943).

10 פופקו 1947: 217–218.

11 קלמנוביץ' 1977: 74 (2 באוגוסט 1942); קצ'רגינסקי 1947: 209 טוען שקלמנוביץ' התנגד להסתרת ספרים מהגרמנים והאמין שמוטב לשתף פעולה עם משלוח הספרים לגרמניה, מפני שהחומרים יימצאו אחרי המלחמה. זוהי ראייה פשטנית. כפי שאפשר להבין מיומן הגטו שלו, קלמנוביץ' תמך הן בהברחת ספרים לגטו והן במשלוח הספרים לגרמניה כדי למזער את האפשרות השלישית – השמדתם בבתי החרושת לנייר.

12 קצ'רגינסקי 1947: 69; קצ'רגינסקי 1952: 41–42; אברהם ז'ולניקוב, ראיון טלפוני למחבר,

עובד כפייה יהודי ממיין ספרים בבניין 'יואָ', שהמטה המיוחד רוזנברג הפך אותו לאתר העבודה הראשי שלו בוויילנה. בהתאם למכסה שנקבעה על ידי הגרמנים, 30 אחוז מהחומרים נשלחו לגרמניה והיתר נשלחו לבתי חרושת לנייר לשם השמדה. תצלום: 'יואָ'.

משלוח של ספרים, כתבי יד ומסמכים בתחנת הרכבת של וילנה. חומרים לא יהודיים נשלחו מסמולנסק ומוויטבסק שבברית המועצות לעיבוד בוויילנה. תצלום: ליזר ראָן, ירושלים דליטא אילוסטרירט און דאָקומענטירט.